

УДК 658.114.5

М. А. Міненко,
д. е. н., професор кафедри менеджменту,
Київський національний торговельно-економічний університет

ІНТЕГРОВАНІ ФОРМУВАННЯ ЯК ОСНОВА СУЧАСНИХ ФАХОВИХ ОБ'ЄДНАНЬ АГРАРНО-ПРОМИСЛОВОЇ СФЕРИ І ТОРГОВОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

THE INTEGRATED FORMATIONS IS A BASIS OF MODERN PROFESSIONAL ASSOCIATIONS
OF AGRO-INDUSTRIAL AREA AND TRADE ECONOMY OF UKRAINE

У статті узагальнено особливості становлення інтегрованих вітчизняних і зарубіжних формувань як основи для побудови сучасних фахових об'єднань аграрно-промислової сфери і торгового сектора економіки України. За приклад позитивного досвіду такого процесу взято концептуальні підходи, які було реалізовано науковцями і практиками Німеччини.

The article summarizes the features of the integrated development of domestic and foreign groups as the basis for building modern professional associations of the agro-industrial sector and commercial sector of Ukraine. The positive example of the experience of such process is taken the conceptual approaches that have been implemented by scholars and practitioners in Germany.

Ключові слова: інтегровані формування, фахові об'єднання аграрно-промислової сфери і торгового сектору, особливості становлення інтегрованих формувань, фахове інституційно спроможне соціально відповідальне середовище, збалансування інтересів головних регуляторів.

Key words: integrated formation, professional association of agro-industrial sector and the trade sector, features of formation of integrated units, specialized institutionally-capable socially-responsible environment, balancing the interests of the major regulators.

ВСТУП

Розвиток ринкових відносин посилює інтерес до виробництва і реалізації саме кінцевої продукції та до формування відповідних організаційно-виробничих структур, які забезпечуватимуть підготовку сировини, її переробку, випуск і реалізацію готової продукції кінцевому споживачеві. Саме тому, органічне поєднання сільського господарства, переробної промисловості та торгівлі, створення на основі такої інтеграції фахових саморегульованих формувань є одним з основних завдань на сучасному етапі розвитку України. Узгодження цілей і завдань, збалансування інтересів усіх учасників

громадського об'єднання та визнання державою такого формування фаховим, що законодавчо має право представляти інтереси галузі та забезпечувати її саморегульованість, дозволить зробити якісно новий крок для створення умов ефективного функціонування аграрної сфери і торгового сектору економіки України.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Дослідження особливостей становлення інтегрованих формувань може слугувати за основу для вироблення механізму забезпечення ефективної роботи сучасних фахових об'єднань аграрно-промислової сфери і торгового

сектору. При цьому аналіз відповідного теоретичного підґрунтя їх діяльності дасть можливість врахувати результати згаданого процесу, запропонувати рекомендації для побудови фахових формувань, створити умови максимально вигідної мотивації для виробника, споживача, держави, а також умови для функціонування стійкої системи продовольчої безпеки та сталого розвитку аграрно-промислової сфери і торгового сектору.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

До початку становлення капіталістичних відносин, тобто за досить низького рівня продуктивних сил і практично відсутності поділу праці й обміну її результатами, різні напрями промисловості існували у вигляді певних промислів. Основну перевагу мало сільськогосподарське виробництво. З розвитком капіталістичних відносин, під впливом досягнень науки і техніки відбувся поділ праці, виникли різноманітні види обробки й переробки сировини, сформувалися самостійні галузі промисловості. Промислові галузі почали набувати пріоритетного впливу на розвиток економіки. Водночас капіталістичний спосіб виробництва створював "...матеріальні основи нового, вищого синтезу-союзу землеробства і промисловості..." [1, с. 514]. Цей синтез-союз можна вважати прототипом зародження сучасних громадських об'єднань аграрно-промислової сфери і торгового сектора економіки.

Об'єднання сільськогосподарського і промислового виробництва й торгівлі зумовлювалося технологічною взаємозалежністю та необхідністю забезпечення організаційної послідовності доведення сировини до товарних кондицій і у вигляді готового товару — до споживача з мінімальними витратами у процесі виробництва. Крім того, концентрація сільськогосподарського виробництва, зі свого боку, передбачала зосередження засобів виробництва, робочої сили, обсягу продукції, землі на визначених підприємствах.

Найбільш загальною інтеграційною формою організації продуктивних сил є кооперація, яка ґрунтується на суспільному поділі праці, спеціалізації та концентрації виробництва. Кооперація завжди має переваги порівняно з відокремленою організацією виробничого процесу. При кооперації основний та обіговий капітал спільно розподілявся на більшу масу продуктів, що забезпечувало зниження собівартості виробництва одиниці продукції. Організація праці й налагодження системи уп-

равління при кооперації давали змогу організувати велике виробництво, концентрувати його засоби у певних масштабах і просторових межах. Саме тому з розвитком суспільства, його продуктивних сил і поділом праці поглиблювалася спеціалізація виробництва, а кооперація набувала різноманітних форм [2, с. 34—35].

Відомими вченими, у дослідженнях яких пріоритетними були питання кооперації, є М. Туган-Барановський [3], В. Зіновчук [4], О. Чаянов [5, с. 6—7] та ін.

Крім того, проблеми інтеграції підприємств і формування інтегрованих структур знайшли своє відображення в дослідженнях: О. Ареф'євої, В. Дементьєва, М. Кизима, М. Коденської, Є. Ленського [6; 7; 8; 9; 10] та ін. Так, за визначенням Є. Ленського, "інтеграція це поглиблення співробітництва суб'єктів управління, їх об'єднання, зміцнення взаємодії та взаємозв'язків між компонентами системи управління" [10, с. 60]. Інтегровану корпоративну структуру В. Дементьєв розглядає як групу юридичних або господарсько-самостійних підприємств (організацій), які ведуть спільну діяльність на основі консолідації активів або договірних відносин для досягнення загальних цілей [7, с. 42—47]. М. Кизим визначає інтеграцію підприємств як інтегровану сукупність суб'єктів господарювання, які представляють різноманітні форми капіталу, пов'язані між собою фінансово-економічними і (або) виробничо-технологічними зв'язками для спільної підприємницької діяльності на основі "м'яких" (договірних) та жорстких (право власності) управлінських і організаційних відносин з метою підвищення ефективності функціонування й подальшого стійкого розвитку бізнесу [8, с. 41]. На переконання М. Коденської, інтеграція як економічна категорія відображає напрями розвитку суспільного виробництва і виробничих відносин в умовах поглиблення поділу праці під впливом науково-технічного прогресу [9, с. 30].

Аналізуючи існуючі підходи, можна стверджувати, що загалом науковці розуміють під інтеграцією різні формальні або неформальні інтегровані об'єднання, структури чи формування, які здійснюють спільну діяльність для досягнення загальних цілей. Ці об'єднання можуть діяти на основі договору про спільну діяльність або статуту. Деякі автори розуміють інтеграцію виключно як виробничі формування, метою яких є ведення спільної виробничої діяльності, інші розглядають інтеграцію як су-

купність фінансових, економічних, виробничих і технологічних зв'язків для спільної підприємницької діяльності, що слід вважати більш об'єктивним. При цьому враховуються сучасні тенденції розвитку економіки, в основі яких знаходиться принцип глобалізації.

Відповідно до умов інноваційно-структурної розбудови економіки України визначальними складовими інноваційного розвитку є інтеграція освіти, науки та виробництва, об'єднання промислового, банківського і торговельного капіталу в потужні структури, здатні продукувати високотехнологічні, конкурентоспроможні товари та послуги. Відповідною організаційною основою реалізації інноваційної політики має стати створення інтегрованих фахових громадських структур, які, можна стверджувати, виступають формою взаємодії між підприємствами, установами, науково-дослідницькими організаціями та фінансовими структурами. Вони спрямовані на поєднання можливостей високотехнологічного виробництва й концентрованого фінансового капіталу, з метою забезпечення стабільних умов функціонування підприємств і створення необхідного інвестиційного потенціалу для інноваційного шляху розвитку. Виникнення інтегрованих структур у формі фахових громадських об'єднань — це закономірний процес розвитку економічної системи. Він зумовлений, з одного боку, характером розвитку, динамічними змінами макросередовища, з іншого — "закладений" в стратегії розвитку сучасного підприємства. Така стратегія націлена, насамперед, на збільшення й зберігання конкурентних переваг і, крім того, визначається перевагами централізації та концентрації капіталу. Саме тому А. Томпсон і А. Стринкленд доводять, що головною причиною проведення інтеграції є зміцнення конкурентної позиції на ринку [11].

Слід також зазначити, що причина реструктуризації підприємств у вигляді злиття й поглинання полягає у намаганні отримати й посилити синергійний ефект, тобто взаємодоповнити дію активів двох або кількох господарюючих суб'єктів, сукупний результат яких перевищить суму результатів окремих суб'єктів компаній. Синергійний ефект у даному випадку може виникнути завдяки економії, що зумовлена масштабами діяльності, комбінуванням взаємодоповнюючих ресурсів, мінімізацією витрат, підвищенням ринкової потужності через зниження конкуренції, взаємодоповненістю в області науково-дослідних і конструкторських робіт [12, с. 161—169]. Дже-

релами одержання аграрно-промисловими і торговельними формуваннями синергійного ефекту виступають:

— істотне зменшення втрат сільськогосподарської продукції, передусім швидкопсувної, за рахунок зведення до мінімуму розриву між її збиранням, промисловою переробкою і реалізацією;

— збільшення обсягу виробництва кінцевої продукції за рахунок утилізації нестандартної сільськогосподарської продукції та побічних відходів, які без інтегрованого виробництва повністю псуються або використовуються нерационально (тваринам часто згодують нестандартні овочі, фрукти тощо);

— скорочення витрат на транспортування продукції до місць переробки на великих переробних підприємствах і зустрічні завезення продовольчих товарів для споживання місцевим населенням. Це дуже важливо за високої вартості енергоносіїв.

Крім того, аграрно-промислові й торговельні формування одержують додатковий ефект завдяки виробництву і реалізації кінцевої продукції. Це пояснюється досягненням найвищого рівня віддачі авансованого капіталу і поточних витрат тими підприємствами аграрно-промислової сфери й торгового сектору економіки, які функціонують на завершальній стадії виробничого циклу, здійснюючи виробництво та реалізацію кінцевої продукції. Адже остання завжди оцінюється вище, ніж сировина, саме через більшу окупність витрат, досягнуту за рахунок споживача. В умовах відокремленого виробництва додатковий ефект одержують переробні й торговельні підприємства, тим часом як суто аграрні підприємства позбавлені можливості поліпшувати свій фінансовий стан за рахунок цього виду ефекту. Разом із тим, в умовах поєднання сільськогосподарського і промислового виробництва й торгівлі власниками даного ефекту стають аграрно-промислові та торговельні формування. Останні самостійно приймають рішення щодо зміни асортименту продукції й обсягу продажу відповідно до кон'юнктури ринку, а також ведуть необхідну маркетингову діяльність з метою задоволення споживчого ринку і підвищення прибутковості власного виробництва.

Одержуючи більше доходів порівняно зі звичайними аграрними підприємствами, аграрно-промислові й торговельні формування успішніше вирішують господарські та економічні питання, забезпечують кращу соціальну захищеність власних працівників. Як правило, це є важливою ознакою соціально орієнтованої

ринкової економіки. При цьому, аграрно-промислові формування створюють працівникам широку технологічну базу прикладання кваліфікованої праці й тим самим розв'язують проблему їхньої повнішої зайнятості протягом року, часто знівельовуючи таким чином сезонність виробництва.

Із кількісним зростанням аграрно-промислових формувань аграрно-промислових підприємств, агрофірм, агроконсорціумів тощо створюється конкурентне середовище у сфері переробки сільськогосподарської продукції, яке змушує учасників аграрно-промислового виробництва виробляти якісніші продовольчі товари за конкурентоспроможною ціною.

Взаємна матеріальна заінтересованість усіх учасників господарських організаційних форм аграрно-промислової й торговельної інтеграції у досягненні високих кінцевих результатів, з одного боку, і кожного з них у збільшенні масштабів та ефективності виробництва свого виду діяльності — з іншого, стає тією рушійною силою, яка формує необхідне економічне середовище для ширшого впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і передової практики, економічно спонукає забезпечувати пропорційний розвиток сільського господарства і переробної промисловості, бази зберігання продукції та її реалізації. У результаті створюються умови не лише для збільшення обсягу виробництва і поліпшення якості продукції, а й для раціонального використання сировини, забезпечення її поглибленої переробки, розширення асортименту продовольчих товарів. Усе це зміцнює економіку аграрно-промислових і торговельних формувань.

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що інтеграція означає процес організаційного поєднання технологічно пов'язаних між собою різнорідних видів діяльності з притаманними їм функціями з метою виробництва кінцевого продукту і доведення його до споживача, а також досягнення на цій основі вищих економічних результатів. Якщо йдеться про аграрно-промислово і торговельну інтеграцію, то мають на увазі розвиток виробничих та економічних зв'язків між галузями і підприємствами аграрно-промислової сфери й торгового сектора економіки, які пов'язані між собою, технологічно та об'єктивно орієнтовані на спільність матеріальних інтересів у процесі виробництва і реалізації кінцевої продукції з сільськогосподарської сировини. Посилення таких зв'язків цілком закономірне явище.

Звідси, інтеграційні процеси виробничих об'єднань та їх економічні переваги виступають

основою для еволюційного розвитку в Україні нового виду об'єднань — фахових формувань аграрно-промислової сфери і торгового сектору. При цьому, пошук найефективнішого шляху розвитку фахових об'єднань має враховувати теоретичні, методологічні й організаційні аспекти створення і функціонування інтегрованих формувань по всьому історичному ланцюгу до сьогодення. Оцінка позитивного й негативного вітчизняного і зарубіжного досвіду становлення організаційно-економічних та правових форм об'єднань дасть можливість максимально об'єктивно, враховуючи і збалансовуючи інтереси громадськості, бізнесу, науки (освіти) й держави, запропонувати порядок побудови та функціонування сучасних фахових об'єднань, визначити їх місце і роль у системі управління галузей, а також встановити вплив на створення стійкої системи продовольчої безпеки та сталого розвитку суспільства.

Саме тому, в умовах формування громадянського суспільства в Україні особливої актуальності набуває аналіз досвіду створення і діяльності різних варіантів самоорганізації фізичних та юридичних осіб в європейських державах. Так, у період розвитку капіталізму і загострення суперечностей між окремими соціальними групами пошук шляхів їх можливого подолання через механізм поєднання ресурсів, виявилися у центрі уваги громадських та політичних діячів. Протягом дев'ятнадцятого і двадцятого століть країнами Західної Європи поширилися різні інституційні форми об'єднання суб'єктів господарювання. Серед них важливе місце для закладання підвалин із формування фахового інституційно спроможного соціально відповідального середовища посідали товариства (кооперативні організації): кредитні, споживчі, інтегральні тощо. Становлення товариств у середовищі сільського і міського населення європейських країн відбувалося, з одного боку, шляхом розвитку специфічної сільськогосподарської кооперації за принципами Ф. Райффайзена, модифікованими до потреб кожної окремо взятої країни (Болгарія, Сербія, польські землі в складі Австро-Угорської імперії), з іншого ж, шляхом наближення до специфічних умов села міської ощадно-кредитної кооперації Г. Шульце-Делітча (споживчої кооперації), що водночас набувала рис заготівельно-збутової (Данія, Швеція, Угорщина) [13]. Крім того, одним із перших ідеологів земельного кооперативного руху, який модернізував принципи Ф. Райффайзена, враховуючи вимоги ринку, вважається В. Хааз (в окремих джерелах В. Гааз).

Ф. Райффайзен, В. Хааз і Г. Шульце-Делітч представники однієї країни. Саме тому стрижнем, довкола якого обертався кооперативний рух більшості держав Європи, виявилась кредитна кооперація Німеччини 50—60-х років дев'ятнадцятого століття. Узагальнюючим підґрунтям такого руху була реакція на наростаючий руйнівний вплив лихварства на дрібне сільськогосподарське виробництво. Двома основними типами кредитної кооперації на той час стали райффайзенівські "сільські каси" та шульце-делітчевські "народні банки".

У науковій літературі розвитку кредитної кооперації Німеччини приділили достатньо уваги відомі вчені, такі як М. Туган-Барановський, А. Ткач, М. Шкляр, А. Крашенінніков, А. Макаренко, С. Коваленко, З. Козенко та інші [14; 15; 16; 17; 18; 19; 20].

Видатний вчений М. Туган-Барановський у своїй книзі "Соціальні основи кооперації" дослідив історичні аспекти становлення кооперативів В. Хааза, Ф. Райффайзена і Г. Шульце-Делітча, широко розкрив питання об'єднання кредитних кооперативів у союзи і зробив порівняння їх з кооперативами Імперського союзу Німеччини [3]. Варто відразу відмітити, що історично постать В. Хааза була затьмарена цілеспрямованими здобутками Ф. Райффайзена. Саме тому, про В. Хааза як про одного з ідеологів формування громадянського суспільства через процедуру побудови товариств і їх об'єднань у Німеччині дослідники достатньо мало подають інформації. Попри це В. Хааз і як особистість, і як фахівець, своїми здобутками дав поштовх Ф. Райффайзену активно залучитися до цього процесу й започаткувати "райффайзенівський рух", а також сам забезпечив практичний розвиток товариств і їх об'єднань.

Попри наявність ключової спільної риси — покликання стати формою самоорганізації і стабілізації суспільства, товариства Ф. Райффайзена, В. Хааза і Г. Шульце-Делітча мали низку істотних відмінностей, зумовлених соціальним середовищем їхнього застосування. Якщо райффайзенівські товариства виключали можливість залучення членів — не селян, то шульце-делітчевські кооперативи ґрунтувалися на залученні широких верств дрібновласницького населення як міста, так і села. Райффайзенівські товариства, порівняно із шульце-делітчевськими, були більш компактними, зазвичай склалися з кількох десятків членів, які належали до однієї території, відзначалися своєю демократичністю, їх керівництво працювало на громадських засадах. У них не існува-

ло вступних внесків, його члени не могли концентрувати в своїх руках паї, оскільки останні заборонялося передавати будь-кому. Водночас товариства Ф. Райффайзена виявилися більш корпоративно замкненими. Об'єднання Г. Шульце-Делітча зорієнтовувалися насамперед на отримання прибутку його членами. Вони могли придбати паї у будь-якому іншому товаристві або вкласти гроші до банку й отримати значні дивіденди на власні пайові внески. При цьому, "народні банки" Г. Шульце-Делітча були переважно товариствами з обмеженою відповідальністю членів за зобов'язаннями кооперативу, тоді як народні каси Ф. Райффайзена в обов'язковому порядку вимагали від своїх членів необмеженої відповідальності усім власним майном [13].

У цілому науковці провели достатньо глибокі дослідження щодо побудови окремих елементів кооперативного середовища Німеччини. Комплексне узагальнення цих напрацювань і максимально системна оцінка їх впливу на формування й діяльність сучасної горизонтально-вертикальної ієрархії об'єднань Німеччини в аграрно-промисловій сфері та торговому секторі національної економіки дає можливість використати цей досвід в Україні.

Історично-організаційний та інституційно-соціальний розвиток об'єднань Німеччини на всіх ієрархічних рівнях економічної системи переконує, що саме завдяки системно мотивованому підходу до збалансування інтересів головних регуляторів досягнуто лідируючих позицій суб'єктів господарювання аграрно-промислової сфери і торгівлі як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. При цьому побудовано взаємовідносини між споживачем, наукою (освітою), торгівлею, виробником, державою таким чином, що саме такий підхід спонукає кожного бути зацікавленим у розвитку фахового інституційно спроможного соціально відповідального середовища. Створена система взаємодії визначає місце і роль головних учасників ринку, унеможливує гальмування прогресуючих дій, забезпечує синергічність індивідуальних та спільних результатів.

Побудована система взаємозв'язку виробників Німеччини з науковими (освітнінськими) установами, суб'єктами торгівлі і державними інституціями та їх співпраця зі споживачем й усіма зацікавленими сторонами слугує еталоном для перейняття досвіду будь-яким суб'єктом господарювання по всьому продуктовому ланцюгу. Механізм взаємодії

цих головних регуляторів є взірцем збалансованості інтересів при вирішенні питань як персоніфікованого характеру, так і місцевого, регіонального та національного (федерально-го) рівня.

ВИСНОВОК

Узагальнюючи, зазначимо: побудова ефективно функціонуючих сучасних фахових об'єднань аграрно-промислової сфери і торгового сектору економіки України можлива лише за умови врахування теоретичних, методологічних, організаційних і практичних основ формування інтегрованих об'єднань. Дослідження інтеграційних перетворень в історичному розрізі як на теренах нашої держави, так і розвинутих європейських країн є запорукою того, що будуть використані здобутки відомих вчених і практиків, які забезпечили розвиток цих інституцій та їх вплив на соціально-економічну стабільність найбільш прогресуючих суспільних формувань. Учасникам цього процесу в Україні потрібно проаналізувати ці напрацювання, ліквідувати інституційну розбалансованість і, використовуючи законодавчо-нормативні інструменти, стандартизувати діяльність громадських об'єднань з метою побудови фахового інституційно спроможного соціально відповідального середовища.

Література:

1. Маркс К. Критика политической экономики: соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — М.: [б. и.], 1945. — Т. 23. — С. 514.
2. Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного виробництва / В.Я. Месель-Веселяк — К.: ІАН УААН, 1999. — С. 34—35.
3. Туган-Барановський М.І. Соціальні основи кооперації / М.І. Туган-Барановський. — М.: Економіка, 1989. — С. 285—289, 291, 292, 298—299.
4. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США / В.В. Зіновчук. — К.: Логос, 1996. — 224 с.
5. Чайанов А. В. Краткий курс кооперации / А.В. Чайанов. — М.: Кооп. изд-во, 1925. — С. 6—7.
6. Арефьева Е. В. Стратегия и тактика управления производственными системами / Е.В. Арефьева. — Х.: Основа, 1996. — 203 с.
7. Дементьев В.В. Экономика как система власти / В.В. Дементьев // Экономика и право. — 2002. — № 2. — С. 42—47.
8. Кизим Н.А. Крупномасштабные экономико-производственные системы: организация и

хозяйствование / Н.А. Кизим. — Х.: Бизнес-информ, 1999. — С. 41. — 228 с.

9. Коденська М.Ю. Ефективність інтегрованого виробництва в аграрно-промислових підприємствах і агрофірмах в умовах переходу до ринку: дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук / М.Ю. Коденська. — К.: Інститут аграрної економіки, 1994. — 275 с.

10. Ленский Е.В. Корпоративный бизнес / Е.В. Ленский; под ред. О.Н. Сосковца. — Мн.: Армита — Маркетинг, Менеджмент, 2001. — С. 60.

11. Томпсон А.А. Стратегический менеджмент: концепции и ситуации для анализа? — 12-е изд. / А.А. Томпсон, А.Дж. Стринкленд. — М.: Вильямс, 2003. — 924 с.

12. Міненко М.А. Теоретичні основи створення та економічні переваги діяльності виробничих об'єднань: матеріали 2-ї міжнародно-практичної конференції "Соціально-економічний розвиток України в ХХІ столітті: проблеми, пріоритети і перспективи" (Кам'янець-Подільський, 23-24 квітня 2009 р.) / М.А. Міненко. — Кам'янець-Подільський: [Вісник КПНУ ім. І. Огієнка. Економічні науки; видавець Зволейко Д.Г.], 2009. — С. 161—169.

13. Бородаевский С.В. Сельскохозяйственная кооперация в Германии / С.В. Бородаевский. — СПб.: [б.и.], 1908. — С.17—18, 21—23.

14. Туган-Барановський М.І. Соціальні основи кооперації / М.І. Туган-Барановський. — М.: Економіка, 1989. — С. 285—289, С. 291, С. 292, 298—299.

15. Ткач А.В. Сельскохозяйственная кооперация: учебное пособие / А.В. Ткач. — М.: [б.и.], 2002. — С. 304.

16. Шкляр М.Ф. Кредитная кооперация: учебное пособие / М.Ф. Шкляр. — М.: Дашко и К, 2003. — С. 332.

17. Шкляр М.Ф. Экономика кредитных кооперативов: учебник / М.Ф. Шкляр. — М.: Дашко и К, 2009. — С. 284.

18. Крашенинников А.И. Кооперация в современном мире / А.И. Крашенинников. — М.: Экономика, 1987. — С. 144.

19. Макаренко А.П. Теория и история кооперативного движения: учебное пособие для студентов высших и средних кооперативных учебных заведений / А.П. Макаренко. — М.: ИВЦ "Маркетинг", 1999. — С. 328.

20. Коваленко С.Б. Сельскохозяйственная кредитная кооперация / С.Б. Коваленко, З.Н. Козенко. — М.: Финансы и статистика, 2005. — С. 448.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.